

- Подольские епархиальные ведомости. – 1880. – № 47.
7. Центральный державный историчный архив України в м. Києві (далі – ЦДА України). – Ф. 442. – Оп. 54. – Спр. 79.
 8. ЦДА України. – Ф. 442. – Оп. 54. – Спр. 216.
 9. Священник как сельский хозяин // Руководство для сельских пастырей. – 1862. – № 30.
 10. По поводу статьи „Священник как сельский хозяин,“ // Руководство для сельских пастырей. – 1863. – № 7.
 11. Николаев В. Настоятельная необходимость материального обеспечения православного духовенства // Руководство для сельских пастырей. – 1907. – № 20.
 12. Голубинский Е. Е. О реформе в быте Русской Церкви. – М., 1913.
 13. Певницкий В. Священник. Приготовление к священству и жизнь священника. – К., 1886.
 14. Королев П. И. К вопросу об улучшении быта духовенства // Подольские епархиальные ведомости. – 1863. – № 19.
 15. Современный быт нашего духовенства и как улучшить этот быт местными средствами? // Подольские епархиальные ведомости. – 1880. – № 49.
 16. К вопросу об улучшении быта духовенства // Подольские епархиальные ведомости. – 1863. – № 14.
 17. Об отдаче в аренду церковных и монастырских земель // Руководство для сельских пастырей. – 1904. – № 50.
 18. Брояковский С. Одно из средств к улучшению материального быта православного духовенства // Руководство для сельских пастырей. – 1896. – № 14.

І.М. Петренко

ЧЕРНЕЦТВО ЯК ПРИВІД ДЛЯ РОЗЛУЧЕННЯ ПОДРУЖЖЯ СЕРЕД СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ XVIII ст.

Актуальність дослідження шлюбно-сімейних відносин обумовлена роллю інституту сім'ї в житті суспільства, адже основи моральності, духовності і державності завжди закладалися в родині. Тож шлюбно-сімейні відносини є основою суспільного розвитку. Існує думка, що у християнській культурі розлучення були заборонені і допускалися лише як виняток з правила. Однак аналіз джерел показує, що принципу нерозірваності шлюбу практично ніколи не дотримувалися повною мірою. Те, що ми вважаємо винятком, насправді було типовим явищем. Розлучення передбачалися законодавством, яке відображало традиційну шлюбну поведінку членів суспільства.

Одним із приводів для припинення шлюбу було прийняття чернецтва одним із подружжя. Цей привід для розлучення містився в Кормчій книзі (прийнятому від константинопольської Церкви збірнику церковних і світських законів, що являли собою керівництво з управління та судочинства): „Аще же составишца браку, или муж един или едина жена внидет в монастырь да разрешится брак“ [1].

Аналізуючи розвідки, в яких започатковано розв'язання досліджуваної проблеми – чернецтва як приводу для розірвання шлюбу, присвятили свої дослідження відомі історики права: М.Ф.Владимирский-Буданов [2], К.О. Неволін [3],

О.І. Загоровський [4], І.Г. Оршанський [5] та інші. Канонічне сімейне право стало предметом студій І.С. Бердникова [6], О.С. Павлова [7], М.К. Суворова [8], В.І. Добровольського [9] та інших. Вони розглядали вплив візантійського права на церковне й світське сімейне право Росії, визначали ступінь запозичення правових норм, співвідношення світського і церковного права. Дослідники також акцентували свою увагу на чернецтві як приводі для розлучення подружжя, дискутували щодо його канонічності.

В сучасній історіографії слід виділити праці російських і українських дослідників із соціальної історії та правознавства, певна частина яких присвячена розгляду специфіки шлюбно-сімейних відносин, у тому числі й чернецтву [10; 11; 12; 13; 14]. У зв'язку з цим багато аспектів із аналізованого питання залишаються не достатньо вивченими, зокрема, на увагу заслуговують проблеми: поширеності чернецтва як приводу для розірвання шлюбу; насильні постригання в чернецтво жінок їхніми чоловіками тощо.

Метою статті є аналіз такого приводу для розірвання шлюбу, як чернецтво одного з подружжя серед сільського населення, розгляд прикладів добровільного і примусового чернецтва, охарактеризувати поширеність цього явища у XVIII ст. серед мирян. Об'єктом дослідження виступає сільське населення XVIII ст.; предмет витікає з мети статті – припинення шлюбних відносин внаслідок чернецкого постригу.

В історіографії існували різні точки зору на питання про те, що являє собою чернецтво: це спосіб припинення шлюбу чи один із приводів для розлучення? Відомо ж бо, що слова „да разрешится брак“, записані в Кормчій, можна тлумачити по-різному. Складність питання полягає в тому, що дозвіл на розлучення і на прийняття чернецтва завжди давала духовна влада. Крім того, прохання про розлучення та постриг мали бути ретельно з'ясовані для виявлення можливих сумнівних шлюбів.

У XVIII ст. це запутане питання ускладнювалося тим, що держава (спочатку Петро І, а потім і Анна Іоанівна) істотно змінила ставлення до чернецтва як суспільного стану. Відбулося скорочення кількості монастирів. У додатках до Духовного регламенту говорилося: „Не принимают мужа жену имущаго. Обычай есть муж с женой взаимное согласие творят, чтобы муж в монахи постригся, а жена бы свободна была пойти на инаго. Сей развод слову Божию противный“ [15].

З одного боку, приймалися заходи, спрямовані на скорочення кількості монастирів. З другого, Синод мав надзвичайно суворо стежити за чолобитними про постриг. При цьому право давати дозволи на постриг, як і право розлучати подружжя, належало виключно до компетенції Синоду.

У XVI-XVII ст. правом постригати в чернецтво користувалися лише архімандрити й ігумени. Однак воно часто порушувалося: постриг здійснювали священники різних рангів. Загроза позбавлення священства їх не лякала, панотці сподівалися приховувати ці незаконні дії від церковної влади.

Прийняття чернецтва дружиною або чоловіком мав бути добровільним рішенням і підтримуватися іншою половиною подружжя, котра лишалася в

миру. Однак примусове чернецтво було поширеним. В архівних справах Сумської Преображенської церкви кінця XVII ст. збереглися настанови пресвященного Авраамія до церковних старост. У їхньому переліку містяться й такі, які стосувалися чернецтва: „А попам и всяких чинов людям учинить заказ накрепко, буде кто всяких чинов люди, мужья от своих жен, а жены от мужей похотят постричься, их не постригать, а буде жена от мужа пострижется, мужу инья жены не поимать, также и женам по пострижении мужей своих замуж не идти” [16, 93].

Згідно з Духовним регламентом Петра I, було введено спеціальні умови для тих, хто перебував у шлюбі і мав намір прийняти чернецтво: досягнення 50 або 60 віку, згода половини подружжя, котре залишалося в миру, наявність дорослих і не залежних матеріально від батьків дітей. Тому для тих, хто не перебував у шлюбі, були простіші умови прийняття постригу.

Проти чернецтва рішуче виступав російський мислитель М.В. Ломоносов, котрий зауважив, що воно в молодих літах є нічим іншим, як „чорним вбранням прикрите блудодіяння і содомство, що наносить шкоду розмноженню людського роду, не згадуючи вже про наявні дітозгубництва” [17, 569]. Учений пропонував заборонити приймати чернечий постриг чоловікам до 50 років, а жінкам до 45.

Церква загалом негативно ставилася до прийняття чернецтва від живих чоловіків і дружин, завжди вбачаючи в таких учинках примус. Незважаючи на це, випадки постриження від живих дружин і чоловіків, а також через хворобу одного з подружжя існувало.

В архівах можна віднайти достатню кількість справ про прийняття чернецтва як дружин, так і чоловіків, а також прохання дозволити покинутій половині подружжя (як правило, чоловіку) знову одружитися.

Зазвичай ініціатива розлучення надходила від чоловіка, а дружина виступала в шлюбозлучних процесах як пригнічена сторона. За законом розлучена жінка залишала дім чоловіка зі своїм посагом. На практиці їй було важко відвоювати свої права. Чоловік мав багато способів не віддавати їй придане, найчастіше застосовував побої. Він змушував дружину і змушував прийняти чернечий постриг.

Слід зауважити, що кожний випадок незаконного постриження в чернецтво став можливим завдяки участі в ньому священнослужителя. Саме священники заохочували протиправні дії чоловіків щодо своїх дружин, порушуючи синодські укази, які суворо забороняли самовільний постриг осіб. Причини цього були різними: незнання законів, які надходили з великим запізненням, а іноді і зовсім не надходили у віддалені єпархії; примус з боку зацікавлених у постриженні осіб; матеріальна винагорода за надання послуг.

Рішенням Білгородської духовної консисторії в 1722 р. визнано перелюбниками обивателів Максима Пархомова і Дарію Колтовську. Виявилось, що чоловік насильно постриг у черниці свою законну дружину Ірину, а після чого взяв шлюб із Дарією [18, 1].

2 травня 1782 р. Київська духовна консисторія прийняла до розгляду справу про добровільне розлучення Іллі Будникова з дружиною Марією. Подружжя одружилось в Польщі, народили одного сина і шістьох дочок. Син став ченцем Київського

Братського училищного монастиря. Маючи похилий вік, чоловік і жінка „желают последние дни жизни их посвятить на услуги монастырские в монастырях, просили по согласному их усерднейшему желанию от сожительства их разрешить и определить в монастырь на послушание” [19, 1зв.]. Двом же своїм малолітнім дочкам подружжя просило дозволити жити послушницями в дівочому монастирі з матір'ю.

Так сталося, що Ілля Будников 3 листопада 1782 р. помер, а Марії було дозволено стати черницею Київського Йорданського жіночого монастиря. Зважаючи на своє слабе здоров'я, вона просила пришвидшити отримання нею постригу.

Траплялися і справи, коли дружини шукали управу на чоловіків, які прийняли рішення про постриг у чернецтво. Так, у 1724 р. мешканка с. Гнилова Курського повіту Агафія Шахова скаржилася архимандриту Курського Знаменського монастиря на свого чоловіка Харитона. Жінка зазначила, що „в прошлом году, тому ныне лет с пятнадцать, как я была вдовою, оный муж мой взял меня за себя неволею и жил со мною недель с десять и с двора меня сбил и, неубояся Бога, силою своею побрал мои пожитки, две иконы, одну окладную, денег четыре рубля, а прочее распродад, а именно – избу да овин и скот, четыре лошади, корову рыжую с теленком, десять овец, пять свиней и проч. (перечисляются одежда, обувь, посуда, хозяйственные орудия). И разоряя меня и детей моих без остатку, постригся в монахи в оном Знаменском монастыре. И имя ему наречено Сила” [16, 118].

Харитон Шахов позбавив родину житла і майна, його жінка з дітьми наймитувала, не мала й коштів для сплати подушного податку. Агафія просила розшукати чоловіка, повернути майно і житло, щоб не дати померти їй і дітям.

З 1788 по 1793 рр. у Новгород-Сіверській духовній консисторії розглядалася справа „О разрешении жене священника с. Погары, мещанке Ясницкой, оставленной мужем, вступить во второй брак”. Параска Ясницька повідомила, що її чоловік Максим Барановський „прошлого 1784 года в октябре месяце, браком сочетающийся со мною в городе Погаре, <...> добровольно изъяснил, что он на испытании божьими судьбами моего девства не нарушил, о чем по его <...> и я о своей стороны заверяю; и как он считает меня оставленною, только по имени, а не по брачному ложу, своею женою, и не живя со мною в бракосочетании уже другой год, просит сам духовное правление <...> его от жизни союзной светской отречения, а мне законного мужа вольна бракосочетание” [21, 1]. Чоловік прийняв рішення покінчити з мирським життям і постригтися в ченці. Консисторія задовольнила його бажання, а Параска Ясницька отримала право знову вийти заміж.

Документи засвідчують: коли особа приймала рішення про чернецтво, то керувалася не скільки ідеалами самозречення, самопожертви і служіння Церкві й Богу, а цілком прагматичними, земними міркуваннями. Зокрема, жінки, які хотіли стати черницями, як правило, були вже похилого віку або вдовими, не мали дітей, які б могли їх утримувати, часто бідували. Тому перебування в монастирі було досить зручним способом забезпечити собі безбідне майбутнє. Чоловіки ж, траплялося, постригалися в чернецтво з метою приховування злочинного або

гріховного минулого. Наприклад, чернечий постриг приймали двоєженці, які хотіли уникнути єпитимії.

Звичайним мотивом для прийняття чернечого постригу була хвороба. Церква негативно ставилася до даної причини як можливості піти в монастир, тож винятки робилося лише для літніх людей.

Безумовно, прийняття чернецтва було проблемою для Церкви. У цьому питанні вона зіткнулася із суперечностями. З одного боку, Церква заохочувала чернецтво як ознаку особливої наближеності до Бога, самозречення і самопожертви, а з другого – оберігала ідею святості і нерозривності шлюбних зв'язків.

Таким чином, у XVIII ст. прийняття чернецтва при живих дружинах і чоловіках розглядалося як зазіхання на святість шлюбних зв'язків. До вже існуючих умов прийняття чернецтва були додані нові: постриг дозволявся лише після досягнення 50–60 років і в тому випадку, коли діти від шлюбу були повнолітніми і не потребували турботи батьків або одного з них. Крім того, дозвіл на прийняття чернецтва давав лише Синод. Петро I та інші монархи негативно ставилися до чернечого постригу, особливо молодих людей.

Відтак головною причиною для прийняття чернецтва була хвороба. Знаючи про цю обставину, Синод обмежив права священнослужителів: „<...> розлучаючихся мужа или жену от брачного союза за болезнями отнюдь без синодского рассуждения не разводит и не постригают, токмо исследовав о том обстоятельно и опасно, и освидетельствовав болезни докторами присылатъ доношения с письменным свидетельством в Синод и ожидать синодальной резолюции” [21].

Отже, прийняття чернецтва було формою ліквідації шлюбу. Однак воно вимагало дотримання багатьох формальностей: чоловік або дружина, які залишалися в миру, не могли більше одружуватися, або мали отримати для цього особливий дозвіл Синоду; один із подружжя залишався без вдовиного забезпечення, оскільки той, хто приймав чернецтво, забирав із собою нерухомість. Цим відрізнялося російське право від канонічних приписів, які передбачали наділяти покинута половину подружжя частиною з власності того, хто приймав постриг. Очевидно, що саме тому історики права вважали, що прийняття чернечого постригу було одним із приводів для розлучення, адже чоловік або дружина, котрі залишалися в миру, часто укладали нові шлюби.

1. *Кормчая книга*. 2– Б.м., б. г. – Гл.42.

2. *Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права*. – К., 1909.

3. *Неволин К.А. История Российских гражданских законов*. – СПб., 1857. – Т. I.

4. *Загоровский А.И. Курс семейного права*. – Одесса, 1902.

5. *Орианский И.Г. Исследования по русскому праву, обычному и брачному*. – СПб., 1879.

6. *Бердников И.С. Краткий курс церковного права*. – Казань, 1888.

7. *Павлов А.С. 50-я глава Кормчей книги, как исторический и практический источник русского брачного права*. – М., 1887.

8. *Павлов А.С. Брачное право православной церкви // Богословский вестник*. – 1901. – № 4-6.

9. *Суворов Н. Учебник церковного права*. – М., 1912.

10. *Добровольский В.И. Брак и развод: Очерк по русскому брачному праву*. – СПб., 1903.

11. *Цатурова М.К. Русское семейное право XVI-XVIII вв.* – М., 1991; *Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.)*. – СПб., 1999. – Т.1-2.

12. *Лещенко В.Ю. Русская семья (XI – XIX вв.): Монография*. – СПб., 2004.

13. *Глиняный В.П. Правовое положение замужней женщины с древнего времени и до конца XIX века*. – Одесса, 1999.

14. *Сулима М.М. Грѣхи розмаїтїи: єпитимїїні справи XVII-XVIII ст.* – К., 2005.

15. *ПСЗРИ*. – Т.V. – № 4022.

16. *Лебедев А.С. Сведения о некоторых архивах духовного ведомства в губерниях Курской и Харьковской*. – Х., 1902.

17. *Письмо М.В.Ломоносова к И.И.Шувалову // Русская старина*. – 1873. – Т.VIII.

18. *Центральний державний історичний архів України у м. Київ (далі – ЦДАК України)*. – Ф. 2009. – Оп. 1. – Спр. 43.

19. *ЦДАК України*. – Ф. 127. – Оп. 176. – Спр. 46.

20. *Державний архів Чернігівської області*. – Ф. 712. – Оп. 1. – Спр. 107.

21. *Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству Православного исповедания Российской империи. Царствование императрицы Елизаветы Петровны*. – Т.3. – № 1044.

Т.В. Портнова

ЛИХО З РОЗУМУ: ПРОБЛЕМА ВПЛИВУ ОСВІТИ НА СЕЛЯНСЬКУ КУЛЬТУРУ В УКРАЇНСЬКІЙ СУСПІЛЬНІЙ ДУМЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

У вітчизняній історіографії проблематика народної освіти другої половини XIX – початку XX ст. розроблена досить ретельно. Багато уваги приділено просвітницьким зусиллям української інтелігенції серед селянства, досліджено організацію та діяльність навчальних закладів [1, 2]. Пропонована стаття має за мету висвітлити менш популярне питання, – зокрема реакції селянського середовища на поширення писемності, а саме, проблему деформаційного впливу освіти на традиційну селянську культуру. Цей добре досліджений у західній антропології та історіографії сюжет щодо українських матеріалів залишається маловивченим – виняток становить робота О.В. Михайлюка [3, 62–68]. Зважаючи на масштабність проблеми, в рамках статті ставимо за мету проаналізувати, як сприймали вплив просвіти на українське селянство освічені сучасники (чиї свідчення власне і залишаються провідним джерелом інформації для теперішніх дослідників). Об'єктом дослідження є українське селянство другої половини XIX ст.; предметом – вплив освіти на селянську культуру.

Уявлення про виняткову роль просвіти для народного розвитку і добробуту було одним з центральних для ідеології українського національного руху, як зрештою і для практично усіх національних ідеологій Центральної та Східної Європи. Звідси підкреслена увага до освітніх питань в українській публіцистиці та белетристиці.

Занепокоєні проблемами селянського неучтва, представники української інтелігенції із радістю відзначали зростання кількості учнів у сільських школах пореформеної доби. Втім, більшість із них